

MATN VA UNING TURLARI

Xasanova M.S.¹

¹ Andijon mashinasozlik instituti assistenti
<https://doi.org/10.5281/zenodo.5812826>

MAQOLA TARIXI

Qabul qilindi: 10-Dekabr 2021
Ma'qullandi: 15-Dekabr 2021
Chop etildi: 20-Dekabr 2021

KALIT SO'ZLAR

Matn, matn tilshunosligi, makro matn, maksimal matn, matn taxlili, kontekst, adresat.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada matn, matnning turlari, matn tilshunosligi, uning tarixi, olimlar fikri haqida umumiy tushunchalarni aytib o'tilgan. Matn tilshunosligi fani aynan badiiy matnni o'rganish, tilning estetik vazifasini tahlil qilish bilan shug'ullanuvchi tilshunoslikning bir sohasidir.

Ussullari. Ushbu maqolada matn nutqiy jarayon mahsuli bo'lib, tugallangan, yozma shaklda mavjud bo'lgan, adabiy shakllangan, supersintaktik butunliklardan tashkil topgan.

Natijalari. Matn atamasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi."O'zbek tilining izohli lug'ati"da matn so'zining arabchadan o'zlashganligi, aynan "tekst" so'zi anglatgan ma'noga tengligiga ishora qilinadi.

Xulosa. Har qanday matn ma'lum bir mazmuni tashish uchun xizmat qiladi, o'z xususiyatiga ko'ra turli axborotlarni etkazadi. Matn nutq korinishi bo'lib, vazifasi jihatidan tugal nutqiy butunlikdir. Har bir matn murakkab tuzulish va mazmun mundarijasiga ega bo'lib, u og'zaki va yozma ijod namunasi hisoblanadi.

Kirish.

Umumxalq nutqidagi barcha birliklar badiiy tilda u yoki bu darajada estetik qimmat kasb etadi. Aytish lozimki, tilning estetik funksiyasining asosiy yuzaga chiqish o'ri adabiy asar matni ekan, bu vazifaning o'ziga xos xususiyatlarini faqat tilshinoslik va adabiyotshunoslik doirasida o'rganib bo'lmaydi. Mazkur vazifani har tomonlama mukammal o'rganish uchun adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, poetika kabi adabiyotshunoslik yo'nalishlari va til tarixi, uslubiyat, etimologiya, leksikologiya, semasiologiya, grammatika kabi tilshunoslik sohalari bir-biri bilan hamkorlikda ish ko'rishi lozim. Binobarin, tilning estetik vazifasi masalasi bu ikki yirik fan oralig'idagi murakkab muammodir.

Matn tilshunosligi fani aynan badiiy matnni o'rganish, tilning estetik vazifasini tahlil qilish bilan shug'ullanuvchi tilshunoslikning bir sohasidir. Mazkur soha bo'yicha ham o'zbek tilshunosligida qator ilmiy ishlar amalga oshirildi.

Tilshunos olim A.Mamajonovning "Tekst lingvistikasi" nomli qo'llanmasida matn va uning o'ziga xos xususiyatlari, matn turlari, matn qismlarini bog'lovchi vositalar yuzasidan fikr yuritiladi. E. Qilichev o'zining "Matnning lingvistik tahlili" qo'llanmasida matn ko'rinishlari, badiiy matn va uni lisoniy tahlil qilish xususida so'z yuritadi. Tilshunos olim M. Hakimov "Ozbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlari" nomli nomzodlik ishida matn, xususan, ilmiy matnning sintagmatik va pragmatik jihatlariga to'xtalib o'tadi. Tilshunos olim M. Yo'ldashevning "Badiiy matn va uni lingvopoetik tahlili asoslari" nomli qo'llanmasida badiiy matn va uning lisoniy xususiyatlari haqida so'z yuritilgan.[1]

Matn nutqiy jarayon mahsuli bo'lib, tugallangan, yozma shaklda mavjud bo'lgan, adabiy shakllangan, supersintaktik butunliklardan tashkil topgan, leksik-grammatik, mantiqiy, uslubiy jihatdan shakllangan, aniq maqsadga yo'naltirilganligi bilan belgilanadi. Har qanday matn ma'lum bir mazmunni tashish uchun xizmat qiladi, o'z xususiyatiga ko'ra turli axborotlarni etkazadi. Matn nutq korinishi bo'lib, vazifasi jihatidan tugal nutqiy butunlikdir. Har bir matn murakkab tuzulish va mazmun mundarijasiga ega bo'lib, u og'zaki va yozma ijod namunasi hisoblanadi.[2]

Matn atamasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi."O'zbek tilining izohli lug'ati"da matn so'zining arabchadan o'zlashganligi, aynan ""tekst" so'zi

anglatgan ma'noga tengligiga ishora qilinadi.[3] Bugungi kun tilshunosligida matn tilning alohida yirik birligi va matn tilshunosligi deb atalayotgan sohaning asosiy ob'yekti sifatida talqin etiladi. Matnni tadqiq etishda uni so'z birikmasi va gapdan farqlash lozimligi, matnning ham o'z kategoriyasi va qonuniyatlari borligi aytiladi. Matn birliklarini o'zaro bog'lanishini ifoda etuvchi takror va bir necha ko'rinishlari, olmosh turkumiga xos ba'zi so'zlar, gapning so'roq shakliga xos ko'rinishining matn hosil qilishdagi vazifalari matn tilshunosligida alohida o'rin tutadi".[4] Mazkur ishda muallif "matn" atamasini "nutq", "kontekst" kabi boshqa lingvistik atamalardan farqlaydi. Nutq og'zaki va yozma shakllarda namoyon bo'ladi. Nutqning yozma shakli matn atamasini ifodalaydigan mazmunga muvofiq keladi. Nutq sub'yektdan adresatga yo'naltiruvchi nutqiy faoliyat hisoblanadi. Matn esa faqat ob'yektiv informatsiyadan iborat bo'lmay, balki o'ziga pragmatik mazmunni ham qamrab olgan nutqning material ko'rinishidir. Ilmiy adabiyotlarda kontest atamasi nutqiy vaziyat mahsuli deb ko'rsatiladi. Kontest – bu bir leksik va grammatik birlik asosida ifodalangan ma'no yoki tushunchani oydinlashtirish uchun keltirilgan, tuzulgan minimal nutq birligi. Qoida bo'yicha bu so'z birikmasi, ba'zan gap, kamdan kam abzas yoki yaxlit matnga teng keladi.

Ko'rinadiki, kontekst so'zlarning semantik ma'nosi reallashadigan o'ziga xos maydon hisoblanadi. Borliqning mavjud dalillari lug'atlarda berilganidek alohida so'zlarda, tugal xabarlarda, matnlarda, ularning minimal bo'lagi bo'lgan gaplarda aks etadi. So'zlar va ular ma'nolarining ong va borliqqa munosabati gap orqali bog'langan, gapdan tashqarida ular faqat

potensial birlikdir xolos. Ularning vazifasi faqatgina butun bir mexanizm bilan aloqada tushuniladi.

Tilshunos olimlardan E.Qilichev matnga quyidagicha ta'rif beradi: Matn hamma elementlari bilan o'zaro zich aloqada bo'lgan va avtor nuqtai nazaridan ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan nominativ-estetik axborotni ifodalovchi murakkab tuzilmadir. Tilshunos I.Rasulovning fikricha, gapdan katta birlik murakkab sintaktik butunlik bo'lib, u fikran va sintaktik jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan gaplar birlashmasidan iborat. Unda fikr gapga nisbatan ancha to'liq bo'ladi. Hozirgi davrda matn turlari va ularga xos bo'lgan belgi-xususiyatlarni aniqlash davom etmoqda. Biz matnning o'ziga xos belgilari sifatida axborot berish, mustaqil gaplar yoki murakkab sintaktik butunliklardan tashkil topishi, tarkibiy qismlar orasida mazmuniy va sintaktik aloqalarning mavjudligi, makon va zamonda izchilligi, yaxlitligi, tugallanganligi, bir umumiy mavzuga egaligi kabilarni tushunamiz. Matn ana shunday belgilarni o'zida mujassamlashtirgan murakkab kommunikativ-sintaktik butunlikdir.[5]

Matn gapdan ko'ra yirik hajmli aloqa vositasi, nutqiy faoliyat mahsuli, muayyan qonuniyatlar asosida shakllangan yozma nutq ko'rinishidir. Matn hajm belgisiga ko'ra minimal va maksimal matnlarga ajratiladi. Ayrim adabiyotlarda matn hajm belgisiga ko'ra uch turga ajratilgan: kichik, o'rta, katta hajmli matnlar.

Telegramma, ma'lumotnoma, ariza, ishonch xati, tushuntirish xati, vaqtli matbuotda chiqadigan e'lon va kichik xabarlar kichik hajmdagi matnlar sanaladi. O'rta hajmdagi matnlarga hikoya, qissa, she'r, doston, poemalar kiradi. Katta hajmli

matnlarga povest, roman, dramatic asarlar, trilogiyalar kiradi.[6]

Biroq yuqoridagi kabi bo'linishlar ayrim chalkashliklarni keltirib chiqaradi. Boisi shunday dostonlar borki hajm jihatidan romandan katta. Nafaqat hajm jihatidan, balki ichki mazmun, xarakterlar tasviri, ruhiyat talqini jihatidan ham romanlardan qolishmaydigan dostonlar bor. Masalan, "Alpomish", "Go'ro'g'li" singari go'zal dostonlarimiz shakl va mazmun jihatidan yirik hajmli asar hisoblanadi. Ko'rinadiki, bu tarzda tasnif jiddiy asosga ega emas. Binobarin, matnni tilshunoslikda keng tarqalgan ikkiga ajrarib tekshirish tamoyili asosida o'rganish ham mantiqan, ham amaliy jihatdan maqsadga muvofiqdir.

Minimal matn deganda biror mavzuni yoritishga qaratilgan qatralar, xalq donishmandligini ifodalaydigan maqol, matal va aforizmlar, hajviy asarlar, nomalar, she'rlar, umuman, kichik mavzuni qamrab oluvchi bir necha gaplardan iborat butunlik tushuniladi.

Matnning ichki tomonini mazmun yaxlitligi, tashqi tomonini esa turli shakldagi bog'lamalar, sintaktik vositalar birlashtirib turadi. Masalan: Sevgi nima? Insoniyat paydo bo'ptiki, shu savol ustida bosh qotiradi. Ammo javob topolmaydi. Agar inson sevgining barcha sir-asrorini bilganida edi, uning modeli - qolipini yaratgan bo'lardi. Sevgi hech qanday qolipga sig'magani uchun ham sirli va abadiydir (O'.Hoshimov).

Mutaxassislar ba'zan bittagina gap ham mikromatn tushunchasiga teng kelishi mumkin, degan fikrni aytib o'tadilar. Masalan: Bahor... Bu jumlada "tabiatning jonlanishi", "hamma yoqning ko'm-ko'k bo'lishi", "atrof-muhitning go'zallikka burkanishi", kabi yashirin mazmun mavjuddir. Lekin bu tildagi ko'rinishlarni

tor ma'noda matn deb atash mumkin emas. Chunki matn tuzilishi jihatdan gapdan yirik sintaktik butunlikdir. Demak, u gaplardan tashkil topadi. Yashirin mazmun sifatida havola etilayotgan ma'nolar so'zning ma'no tuzilishi bilan bog'liq. Mazkur gap o'zidan keyin keladigan izohlovchi yoki kengaytiruvchi gaplar bilan bir butunlik hosil qilgandagina matn deyish to'g'ri bo'ladi. Agar yashirin mazmunga qarab xulosa chiqariladigan bo'lsa, istalgan so'zni matn deyish mumkin bo'ladi.[7]

Maksimal matn deyilganda keng ko'lamdagi voqealarni yoritish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan butunlik nazarda tutiladi. Badiiy uslubda hikoya, qissa, roman kabi yirik hajmli asarlar maksimal matn deyiladi. Maksimal matn mikromatnlardan tashkil topadi. Eng kichik butunlik abzatsga, eng katta butunlik esa bob (qism yoki fasl) larga to'g'ri keladi. Bunday matn tarkibida epigraf, so'zboshi (muqaddima) so'ngso'z (epilog) kabi yordamchi qismlar ham ishtirok etishi mumkin. Ular asar mazmuni va g'oyasiga, shuningdek, mavzuning tanlanishi va yoritilishiga oid ayrim masalalarga qo'shimcha izoh bo'lib keladi. Maksimal matn tashqi jihatdan turlicha shakllangan bo'ladi. Masalan, Pirimqul Qodirovning "Humoyun va Akbar" tarixiy romanini ko'zdan kechiradigan bo'lsak, mazkur asar ikki mustaqil qismga ajratiladi. Har ikki qism alohida nomlanadi (Humoyun, Akbar). Qismlar 9-10 tadan bo'limlarga bo'linadi va har bir bo'lim voqea bo'lib o'tayotgan joy hamda gap kim yoki nima haqida ketayotganligiga qarab nomlab boriladi.

Har qanday matnni unda ifodalangan axborotning hajm belgisiga ko'ra minimal matn va maksimal matn tiplariga ajratish mumkin. Badiiy uslubda

yoziqlan matnda minimal matn deb biror mavzuni yoritishga bag'ishlangan **qatralar**, xalq donishmandligini ifodalaydigan maqol, metal va aforizmlar, mimiaturalar, hajviy asarlar, nomalar, she'r va she'riy parchalar, umuman kichik mavzuni qamrab oluvchi bir necha gaplardan iborat butunlik tushuniladi. Matnning

ichki tomonini mazmun yaxlitligi, tashqi tomonini esa turli shakldagi bog'lamalar, sintaktik vositalar birlashtirib turadi.

Makro matn deyilganda keng ko'lamdagi voqealarni yoritish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan butunlik nazarda tutiladi. Badiiy **uslubda hikoya**, qissa roman, epopeya kabi yirik hajmli asarlar makro matnlar hisoblanadi. Bunday matn tarkibida epigraf, so'zboshi, epilog kabi yordamchi qismlar ham ishtirok etishi mumkin. Ular asar mazmuni va g'oyasiga, shuningdek, mavzuning tanlanishi va yoritilishiga oid ayrim masalalarga qo'shimcha izoh va sharh bo'lib keladi. Makro matn tashqi jihatdan turlicha shakllangan bo'ladi.

1. Ommabop ilmiy matn. Uning maqsadli auditoriyasi - muayyan sohada maxsus mahorat va bilimga ega bo'lmagan auditoriya. Ommabop ilmiy matn taqdimotning ko'pgina ta'riflari va ravshanligini saqlab qoladi, biroq uning hislatlari his qilish uchun juda soddalashtirilgan. **Shuningdek**, bu uslubda hissiy va ifodali nutq shakllaridan foydalanishga ruxsat beriladi. Uning vazifasi keng jamoatchilikni ba'zi fakt va hodisalar bilan tanishtirishdir.

2. O'quv va ilmiy matn. Bunday asarlarni qabul qiluvchi talabalardir. Xabarning maqsadi ma'lum bir materialni qabul qilish uchun zarur bo'lgan faktlar bilan tanishishdir.

Ma'lumotlar ko'plab misol namunalari bilan umumiy shaklda taqdim etiladi. Ushbu uslub professional terminologiyadan foydalanish, qat'iy tasniflash va tekshirishdan muayyan holatlargacha silliq o'tish bilan tavsiflanadi. Ishlar o'quv-uslubiy qo'llanmalarda nashr etiladi.

3. Aslida ilmiy matn. Ushbu sohada mutaxassislar va olimlar manzilga murojaat qiladilar.

Ishning maqsadi - ma'lum faktlar, kashfiyotlar va naqshlarni tasvirlashdir.

4. Texnik va ilmiy matn. Bunday uslubning asarlari tor profilning mutaxassislariga qaratilgan. Maqsad - bilim va yutuqlarni amalda qo'llash. Kengaytirilgan **tasniflashda**, yuqorida keltirilgan turlarga qo'shimcha ravishda, shuningdek, informatsion va ma'lumotnoma ilmiy matnlar ham mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mamajonov A. *Tekst lingvistikasi*. T., Fan, 1989; E.Qilichev *Matnning lingvistik tahlili*. Buxoro, 2000; Hakimov
2. M. O'zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatic xususiyatlari. NDA, T., 1993; Yo'ldashev M. *Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari*. T., 2007. Lapasov J. *Badiiy matn va lisoniy tahlil*. T., Fan, 1995. 5-bet.
3. *Ozbek tilining izohli lug'ati*. M.: Rus tili, 1981. 452-bet
4. Hakimov M. O'zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatic xususiyatlari. NDA, T., 1993. 7-bet.
5. Yo'ldashev M. *Ko'rsatikgan qo'llanma*. 11-bet.
6. Qilichev E. *Ko'rsatilgan qo'llanma*. 6-7-betlar.
7. Hakimov M. *Korsatilgan avtoreferat*. 24-bet.